

הגות

שילוש ומוקדו

עוד על ברל כצנלסון וסביבו

דב סדן

(הביא לדפוס: אבנר הולצמן)

א. בסימון יובליים

בבואי, ברשותכם, אחי ורעי, להציג את עצמי תחילה, הרשו לי להזכיר כי [בילדותי] למדתי כמה מיני הוראה שהיו שגורות בפי תינוקות בבית רבן, ואחת היא כך לשונה: 'אויב דו וועסט מיר נישט ענטפערן, וועל איך זיך אליין ענטפערן', כלומר אם אתה

* הערת המהדיר: החיבור הנדפס בזה הוא נוסח ההרצאה שנשא דב סדן ו"ל בכנס 'הספרות העברית ותנועת הפועלים הארץ-ישראלית', שנערך מטעם המרכז למורשת בן-גוריון במסגרת אירועי שנת המאה להולדת דוד בן-גוריון. הכנס התקיים ב-26 וב-27 בנובמבר 1986 בקריית שדה-בוקר ובקריה החדשה של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב. רוב ההרצאות שהושמעו בו נדפסו בקובץ: פ' גינוסר (עורך), הספרות העברית ותנועת העבודה, קריית שדה-בוקר תשמ"ט.

היתה זו אחת ההרצאות הפומביות האחרונות של סדן, ואולי האחרונה ממש. הוא לא הספיק להכין את הדברים לדפוס, ונותר רק הנוסח המוקלט שלהם. לבקשתי ניסה רפאל ויזור, הממונה על ארכיונו של סדן בבית הספרים הלאומי בירושלים, לאתר בארכיון את כתבי-היד של ההרצאה, אך זה לא נמצא. הדברים פוענחו מתוך סרט ההקלטה, שלמרב הצער אבד בינתיים גם הוא. לא יכולתי אפוא להשוות את התמליל שנמסר לי לא למקור הכתוב ולא להקלטה (שנקטעה כנראה לפני תום ההרצאה).

התקנת ההרצאה לדפוס היתה כרוכה בתיקון עשרות רבות של שיבושים שנפלו בפענוח הדברים, וכן בהשלמת מילים שלא פוענחו. תיקוני השיבושים לא סומנו כאן, אך כל מילה שנוספה כאן ואינה במקור סומנה בסוגריים מרובעים. מילים שלא היה אפשר לשחזר סומנו בסימן-שאלה בתוך סוגריים מרובעים. כן צורפו הערות שוליים הכוללות פרטים ביו-ביבליוגרפיים על אנשים וחיבורים הנזכרים בהרצאה או קשורים בה, והמבארות מקצת מן

לא תענני - אני עצמי אענה לי, או אענה לעצמי. עתה שוב שאינני סליא¹ כל כך ואיפכא מסתברא, אנסה להציגני כדרך שנהג לגבי איש צעיר ונועז, פרופ' אוריאל סימון, שהקדים דברים לדברי בכינוס שהמוניטין שלו היה מועט, אף שנקרא 'קונגרס לבעיות התפילה וענייניה'² ודרך ההצגה היתה באופן שהעמידני כמי שגישתו וטיפולו אישיים ואישיים בלבד. למזלי לא אמר יחידי, מה גם מקורי, ולא הסביכני מתוך גוזמה והפרזה. ומתוך נאמנות לאישי בלבד, שאם יתרון הוא לי אשאנו ואם חיסרון הוא לי אשאנו, אפתח את דברי עתה בהודותי כפליים לידידי ותלמידי חברנו פנחס גינוסר, הבקי והמומחה באוצרות שדה-בוקר ומחמדיהם, בבוחנו ובבודקו ערכם ומשמעם, והוא שעוררני להתכבד ולבוא למסיבתנו זו ולומר באוזניכם את אשר אנסה להשמיעכם עתה.

ברשותו אעז לגלות כי לא ככוונתו בתחילה היתה החלטתו באחרונה, כי בתחילה היתה כמדומה המשאלה לשאול ולכלול את שניסר זה מקרוב בחלל האוויר בתוכנו ובסביבתנו, הלוא היא מסת ההתרחשות והתגובה עם מלאת מאה שנים להולדת האישים שתקומת מדינתנו - מדינת ישראל - כתלויה בהם, מהיותה כשעונה עליהם וככרוכה אחריהם.

אמנם כמעט שאין [עובר] יום שלא יחול בו ציונו וסימונו של אותו תאריך יובליים להולדת רבים ושונים, שזיקה וזיקות להם למערכה זו ולאופניה, אבל משצומצם, כפי צצומצם, כדי שלישייה, בבחינת זכאין תלית³ או נאמר בבחינת Tres faciunt collegium,⁴ הבשילה ההצעה של הפרדת השלישייה כדי יחודו של אחד ואחד ואחד, ואם כך התבקשתי באחרונה לומר את אשר עם לבי, זכרי ודעתי על מי שהונח בתורת מוקד ומרכז בשלישייה הזאת - הוא ברל כצנלסון.

וכדי לפתוח את שעלי לפתוח, אחזיר את עצמי למעגל השלישייה כולה ואוכיר, ברשותכם, הערה מועטה שפרסם זה מקרוב ידידי אייזיק סדומי במכתבו לדבר, ד' חשוון תשמ"ז, הלוא היא ההערה ששמה 'תפקיד לאסטרוולוגים',⁵ ובה מובא משמו של מי שהציע כאותו תפקיד בשם 'חקר מערכת הכוכבים ומצבה בשנת 1886', ואשר

העניינים הנידונים בה. גם כותרת ההרצאה, החלוקה לפרקים וכותרותיהם הם משל המהדיר ובאחריותו.

יש לשוב ולהדגיש שאין זה טקסט שיצא מוגמר מתחת ידו של סדן, אלא שחזור של דברים שבעל-פה, שנעשה מתוך השתדלות להתקרב ככל האפשר למקור, אך מתוך ידיעה שסדן היה בוודאי עורך ומנסח את הדברים מחדש אילו זכה למסור אותם לדפוס בעצמו.

1. ארמית: צעיר.
2. וראה דברי סדן באותו כינוס: 'קצת הרהורים בענייני תפילה', דבר (משא), 5 באוקטובר 1973. כונס בספרו: ארחות ושבילים: כרך העניינים, תל-אביב תשל"ח, עמ' 100-109.
3. ארמית: שלושה זכאים.
4. לטינית: שלושה מצטרפים לחבר.
5. א' סדומי, 'תפקיד לאסטרוולוגים', דבר, 6 בנובמבר 1986. הכותב מספר כי 'בפגישה החצי-שנתית של עובדי מכון יד-טבנקין באפעל, לקראת ראש השנה, הציע מנהל המכון יעקב זק את התפקיד הבא לאסטרוולוגים: לחקור את מצב הכוכבים בשנת 1886, השנה בה נולדו דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין וברל כצנלסון'.

היא השנה שבה נולדו דוד בן-גוריון, יצחק טבנקין, ברל כצנלסון. והמעיר משלב את הצעותיו לכך. והנה אומר לעניין התפקיד עצמו כי הייתי מתקשה בו הרבה, שכן אף שידעתי מה שאמר האמורא, רבנו שמואל⁶, על עצמו, 'נהירין לי שבילי דרקיע כשבילי נהרדעא' (כרכות נח ע"ב), לא אוכל בעצמי על עצמי לומר כן, ואדרבא לכל המופרו אומר: נהירין לי שבילי נהרדעא, הלוא הן עיירות ישראל למטה, ואולי על-פיהן ינהירו לי קצות אורותיהן למעלה, ואדמה כי ידעתי כן ידעתי שבילי עיירותיהם כדרך פלונסק שבפולין, שבה נולדו באותה שנה עצמה שלמה צמח ודוד בן-גוריון, וכדרך בוברויסק שבביילורוסיה, שבה נולדו באותה שנה עצמה יצחק טבנקין ושאר ברל כצנלסון. ובאשר בהפליאי את אחריתם אני בעצם מפליא את ראשיתם, הוא הצד השווה שבעצם חייהם ועובדתו, הלוא היא נחשוניותם וקפיצתם בים תחילה, וראוי לזכור ולהזכיר את קפיצתם ודרך קפיצתם ושעת קפיצתם, לאמור: עם פטירתו, פטירת פתאום של הרצל, שהניח את פועלו יתום, מבולבל, מהומם, קמו שלשת הנערים ועשו את חשבונם, ההחלטה לעלות לארצנו, כביכול עמלם ישר ובלא חשבונות רבים. ואף שפתחתי במי שלא צורף עתה לאותה שלישייה, הלוא הוא שלמה צמח, שקדם להם ונחשב כאבי-אביה של השלישייה העובדת ומטעם ומדעת צירף את עצמו לחבורת העולים שכבר היתה לפניו בארצנו, היא מפלגת הפועל-הצעיר, ומתוך העבודה האחרת שנאמן לה והתמיד לה, עשה את שלו; אלא מה גם שחבריו, בני עיירתו, שעלו כמותו, היו חברי הוועד של המפלגה ההיא וראשונה היו בה הרוב, והראש להם היה מי שקדם לכולם – יוסף אהרנוביץ.

מה שאין כן דוד בן-גוריון, שעלה עד מהרה גם הוא וצירף את עצמו למפלגה אחרת, מפלגת פועל-יציון, וגם לה חבורת עולים בארצנו וראש לה יצחק בן-צבי. וסופם התלבטות, שאחריתה היתה התלכדות עם מפלגה אחרת, מפלגה שנראתה והיתה אחרת, ילידת מגמה ותוכנית שונה ואחרת, היינו מפלגת אחדות-העבודה שנעשתה כפי שנעשתה מפלגת הרוב ששליטתו ודרך שליטתו הן נודעת ואין המפורסמות צריכים [ראייה].⁷ [והן] חוק המספרים כמזמן את עצמו בחישוב דרכו של דוד בן-גוריון, כביכול אחריתו כראשיתו ואמצעו, על דרך חלוקה מסקנית שכבר חזרו והזכירו אותה: חמש-עשרה שנה בראש הסתדרות העובדים, חמש-עשרה שנה בראש ההסתדרות הציונית, חמש-עשרה שנה בראש מדינת ישראל, תקומתה וקיומה. המבקש או מתבקש לתהות על אותו שילוש בתוך שילוש, או על אותו שילוש אגב שילוש, אם הוא מקרה או גורל, מלאכת הסברו [ופירושו] סבוכים גם חמורים הרבה, אם כי רבו כן רבו המקילים כביכול על כך.

ככל הנכון, יגיעה זו וכזו היא תעודת היסטוריונים שמרחקם וריחוקם כמסייעים אותם ולהם, אם באקראי ואם במכריע, ומה שלא ניתן בידם עתה יינתן לימים שיהיו

6. הוא שמואל ירחינאה, בן הדוד הראשון לאמוראי בבל, שעמד בראש ישיבה חשובה בנהרדעא ועסק גם ברפואה ובאסטרונומיה.

7. הכוונה לאיחודן של מפלגות הפועל-הצעיר ואחדות-העבודה ב־1930 למפלגת פועלי ארץ-ישראל (מפא"י).

מופלגים יותר ומפליגים יותר במעט או בהרבה; אבל תעודת העדות וחיובה היא כמדומה קרובה יותר, מה גם סמוכה ודחופה יותר, שכן זמנה זָבול ומוגבל יותר. ובהגותי בזה ובזאת אומר מה שכבר סיפרתי, והוספתי וסיפרתי, כי תכונת הווידוי וההודאה שבי כופים עלי להביע ולתאר דברים שרחשו והאירו לי כדרך שהיו וכפי שהיו ואירעו, וקוראי שהיה להם אורך הרוח או קוצרו להכירם יודעים אף יודעים על כך.

ב. דרפי לציון

אי לכך אומר, כי גם מה שחייתי כלפי שני החזיונות היריבים האלה, חזיון הפועל-הצעיר וחזיון אחדות-העבודה, מהותם ודרכם, סיפורם בפי ומפי מתוך עצם רחשם ומתוך חיי ובחיי בלבד. יסודי, או כפי שאני מורגל עתה לומר תשתיתי, הוא יסוד הפועל-הצעיר, ותשתיתו גם מבחינה מצומצמת וגם מבחינה מקפת. מבחינה מצומצמת כיצד? ילד הייתי כאשר התארע בעיר מולדתי מאורע, לכאורה צדדי אך באמת נחשב, הלוא היא הופעתו של פליט מעבר לגבול הסמוך, הוא יוסף אהרנוביץ שהיה בעירנו מורה הלשון העברית, דיבורה וקריאתה, ורבו כן רבו תלמידיו.⁸ אבל עיקרו במה שייסד, אגב לימודו והוראתו, אגודת עולים, חלוצי-ציון שמה. ויסודם – חיבורם של נערים ונערות שעלו עד מהרה כמותו ועמו לארצנו. אגודה זו היתה, ודומני גם עתה, כפרוטוטיפ של התלכדויות בני הנוער שהיו לימים חלוצי העליות למן העלייה השנייה ואילך, ומלפני חבורה קטנה זו יצאה הקריאה לעלייה זאת וכזאת וכרוזה פשט בכמה וכמה עיתונים, וכבר חזרתי וכינסתי אותם, ולימים אף חזרו ופורסמו בידי זולתי שחקרו באלה.

מה שחשוב כמדומה להרגיש הוא כי הכרוז יצא מלפני פועלי-ציון והיה כמכוון אליהם, ומחברו היה מי שהיה מראשוני העולים ההם, מורי וידידי מנדל זינגר,⁹ אך מהיותו צעיר ולא נודע חתם על הכרוז והוא ותיק ממנו, משה אוקין שמו, שעלה גם הוא כאחד עם יוסף אהרנוביץ ואף היה חברו בעבודתו הראשונה במושבה רחובות. ציוני עירנו גענו למורם ולמעוררם ולחבריו שעלו לארצנו, וכשביקש להיות שליח למפלגתו הקטנה בקונגרס הציוני, אך מתוך שקופתה של המפלגה היתה דלה ולא היה בה כדי הוצאה כזאת, נשאו הם בהוצאותיו כציר כנסיית העברים וראה חובה לעצמו לבוא לפני שולחיו וליתן דין-וחשבון על מה שנעשה והועשה בכנסייה ההיא.

8. על פרשת פעילותו של יוסף אהרנוביץ ב־1905 בברודי, עיר מולדתו של סדן, ורישומו בה לאורך שנים, סיפר סדן בפרוטרוט במאמריו: 'ראשית כובש' (תרצ"ו), 'אפיזודה וסביביה' (תש"א), 'עליו ועלינו' (תשכ"ג), שכונסו בספרו אלופי ומיודעי: אישים במעגל תנועת העבודה, תליאביב תשל"ב, עמ' 41-62, תחת הכותרת 'זהרורי בוקר'. וראה גם: נ"מ גלבר, תולדות התנועה הציונית בגליציה, ב, ירושלים 1958, במיוחד עמ' 760-763.
9. על מנדל זינגר ראה מאמריו של סדן: 'בתוך עירו' (תשכ"ו), 'בין שתי ערים' (תשל"א), שכונסו באלופי ומיודעי, עמ' 74-90, תחת הכותרת 'אבוקת מרד'.

ואף תיארת את הופעתו בעירגו, כשם שהזכרתי את מתת הקבע שלו, הם גליוני הפועל הצעיר שבאו תמידים כסדרם בבית העם ובקוראיהם השקודים, בייחוד הצעירים וצעירי הצעירים.

וזאת להזכיר, כי בין מחברי הכרוז הנזכר נתגלעה מחלוקת דברים עם פועלי-ציון דווקא, שכפרו במשמעותו ובערכו של אותו כרוז, כפרו גם בצורכו, מה גם בכורחו, והכופרים נסמכים על יצחק בן-צבי, ולדעתם לא היה או את מי לקרוא ולשם מה לקרוא, וסמיכתם היתה בסברה שפשטה כנולדה בימי הרצל כי העיקר הם ה"Bedingungen" - התנאים והמסיבות המובטחות ולא ה"דברים" - העניינים.¹⁰ כביכול לא היתה גם בימי הרצל הקרן הקיימת ומשרד רופין וכדומה, ולא היו ניצני העולים ופועליהם. לשנים, כשהרציתי במפורט על כך, והודפסו דברי בכתבי-העת שנקרא הציוני הותיק,¹¹ טושטשו דרכי העמידות וזכרון העובדות, וסברות מאוחרות הועמדו כהנחות מוקדמות, ולא נמנעה ממני מחלוקת של תוהו וקצתה עודו כמעמעם והולך עד זה מקרוב.

ולעניין דרכי, דרך הילד שהיה לנער, שוב לא אגע בחבורת פרחי-ציון, איגוד התלמידים הציונים ושעשועיהם התמים והתמימים, ואפנה למה שאירע כתום שנה, בפרוץ מלחמת העולם הראשונה ובִּרוּחַ הַבְּרִי, צעירי התלמידים, מרוב הערים שנכבשו בידי חילות הצאר ונמלטו לעיר מפלסם היא וינה המעטירה, ובה התאגדו כחבורת נוער שתחילת שמה 'השומר' והמשך שמה וסופו 'השומר-הצעיר', וכל תכונתם כפולה - ההליכה לארצם והשליטה בלשונם, ואין להם כל מטרה אחרת, ותיחשב במ הציונות כאשר תיחשב. אגודה זו, רוב חבריה חזרו איש-איש לעירתו שהיתה לרוב חרבה ומוחרבת. ראשית תפקידם ואחריתו לנטוע בעירם או בעירתם אגודה כאגודתם בווינה, והוא-הוא בעצם סוד ההתפשטות של התנועה הזאת כמעט בכל אותה פרובינציה כולה, והוא אף סוד עלייתם והוא גם סוד התפשטותם והוא גם הטעם שראו את עצמם, רובם ככולם, ברוח הפועל-הצעיר וְדָגְלוּ, ובוודאי לא מקרה הוא כי בהיוסד הסתדרות העובדים הכללית והם זכו בכוח עלייתם להיות בציריה, הרי על אף יחודם העצמי של השומר-הצעיר שהיה כמעט ברור ומסוים, נמנו שמונת ציריהם מתוך שנבחרו ברשימת הפועל-הצעיר. ולא זו בלבד, אלא בגליציה כולה, שנסתמכה מהציתה לכורחה ומחציתה לרצונה לרפובליקה של מדינת פולין המחודשת, הרי חברי הציונים מן המפלגות השונות שראו את עצמם מצד מה או מצדי צדדים קשורים לפועלי ארצנו ומפעלותיהם ידעו במכריע את דרך הפועל-הצעיר, ואילו רישומה של אחרות-העבודה רחק פה ואיחר פה הרבה. אי לכך אחרתי, גם אני אחרתי, את התחרות וההתנגשות בין שתי המפלגות האלה. וכסימן ברור ובולט לכך כי

10. על סוגיה זו ראה בפירוט שם, עמ' 88.

11. הכוונה למאמר 'אפיזודה וסביביה' (לעיל הערה 8), שנדפס לראשונה בשלושה המשכים בגליונות הירחון הציוני הותיק. שם, 'המזרח של הציוני הותיק', שבט תש"א, עמ' 6-7; 'המזרח-הציוני הותיק', אדר תש"א, עמ' 8-9; 'ניב הציוני הותיק', ניסן תש"א, עמ' 8-9.

בוועידת 'החלוץ' בדנציג,¹² שבה דוד בן-גוריון היה כשליש ונוצח בכוח רוב הצירים שלו, כוחה של אחדות-העבודה, ובה ראיתו והכרתו בראשונה, ואף נלחם בי [עד כדי] כך שחלקתי עליו במזגי השקוט, הייתי בחבורת הצירים הקטנה, כמעט אפסית, של הפועל-הצעיר, שלא חברו אליה אלא מעטים: יוסף שפרינצק, לוי אשכול, אוריאל פרידלנדר, אליהו אפשטיין (לימים אילת), באופן שהמפלגה היריבה היתה לגבינו כקיר רפה כלפי חומה בצורה.¹³

אכן כבר אז שמעתי את שמו של יצחק טבנקין. אולי אף ידעתי שמו, אם כי לפי רוב הצירים בוועידה הזאת היה זה נצחוננו. אבל הוא לא היה שם, וראיתו ראשונה מקץ שנה בדרכי לארצנו בוועידת 'החלוץ' המסוכסכת בווינה.¹⁴ ואילו את ברל כצנלסון ראיתי באחרונה, בהיפגשי עמו פנים אל פנים בארצנו, תחילה בירושלים ואחר-כך בחיפה ובתל-אביב.

ג. מן המשעול

כבר סיפרתי וחזרתי וסיפרתי על כך, אבל אוסיף ואומר כי בבואי לארצנו ובהתחברי לאשר התחברתי נזכרתי ששמעתי את שמעו של ברל כצנלסון, כלומר את עצם שמו, מתוך הקדשה שניתנה לו במאמר ממאמריו של ח"ב צלאל, הוא יוסף חיים ברנר. המאמר שמו היה 'מן המשעול', וידעתי מתוך החבילות המרובות והמקושרות ששלח לנו עורך הפועל הצעיר בימים ההם, כאמור, יוסף אהרנוביץ. המאמר הזה ששמו 'מן המשעול' כתיבתו היתה בשבועות תר"ע, ונזכר בו לא בלבד שמו של ברל כצנלסון אלא מקומו בעין-גנים.¹⁵

באותו זמן ובאותו מקום, ככל המשוער, בוודאי ברל כצנלסון איש אלמוני היה, ומחוצה לכל סיעה ומחוצה לכל מפלגה היה, אך ניתן לשער שאותו מאמר של ברנר

12. ועידה זו נערכה בקיץ 1924 וראה דיווחו של סדן עליה: 'ארום דער מועצה פון "החלוץ" אין דנציג', פאלק און לאנד, 5 בספטמבר 1924. כונס באנתולוגיה: ל' שפייזמאן (עורך), חלוצים אין פוילן, א, ניו-יורק 1959, עמ' 249-251.
13. על הוויכוח עם בן-גוריון באותה ועידה ראה: ל"א שריד, 'המועצה בדנציג (קיץ 1924) בסמך התהייה על זהות "החלוץ" והכשרתו', החלוץ ותנועות הנוער בפולין 1917-1939, תל-אביב תשל"ט, עמ' 297-298.
14. פגישה ראשונה זו ב־1925 נזכרת ברשימתו של סדן, 'לשאלה: במה היה כוחו גדול - על יצחק טבנקין', אלופי ומיודעי, עמ' 122-125.
15. ראה: י"ח ברנר, 'מן המשעול (שיחה ספרותית)', הפועל הצעיר, שנה 4, חוברת 1-2 (ט' בחשוון תרע"א, כונס בתוך: י"ח ברנר, כתבים: פובליציסטיקה, ביקורת, ג, תל-אביב תשמ"ה, עמ' 431-448. בשולי המאמר: חג השבועות תר"ע, יפו. בראשו ההקדשה: לב. כצנלסן בעין-גנים בכבוד. בהערות המהדירים נמסר כי 'ברנר כתב את רשימתו בעקבות שיחת-לילה ארוכה עם ב.כ. בעין-גנים'. עיקר המאמר מוקדש לבחינת שירתם של ביאליק וטשרניחובסקי בתורת שני מוקדים של 'הערכת עצמנו'.

בא כתשובה וכתגובה לשיחתם, כדרך שידענו אותה ועליה לימים מפי בני שיחו בימים ההם ששמעו מה ששמעו מפי בראשית פגישותיהם אלה, כגון ששמעתי מפורט מפי ר' בנימין ומפי ש"י עגנון וכמותם, שלא חסכו פליאה מגודל רושמים והתרשמותם.¹⁶ על כל פנים מעמידים אותנו דברי ברנר על מה שהיה עשוי ומחויב להסיחם בשעתם ואף על מה שחיברם וסופם חיברם עד גמירה, ודומה עלי כי אי־אפשר להבין את מאמרו ההוא של ברנר בלי להזכיר לפחות את מאמרו הקודם שקדם בכמה וכמה שנים והמאוחר לו בכמה וכמה שנים, הלוא הוא המאמר על הספרות [העברית?],¹⁷ ובייחוד על מגדלי והערכתו, 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים'.¹⁸ באותו מאמר נאמר גם על שעתו, גם על שעת עלייתו:

תעודתנו עתה היא דוקא להכיר ולהודות באי־היחוס שלנו מימות עולם ועד עתה, בפסול האופי שלנו - ולהתעלות ולהתחיל הכל מחדש. לא מיוחסים אנו, אחינו בני־ישראל, הוי כמה לא מיוחסים, אבל עוד יש מקום לתיקון, תמיד יש מקום לתיקון, ו'מודה ועוזב ירותם'.¹⁹

ובהמשך הדברים כסופם, כותב ברנר:

ספרותנו העלובה, הנבוכה, יודעת: ההגיון יבוא ויקשה ויכה חרם. איך נהיה אנו ללא־אנו? אבל יקשה לו ההגיון מה שיקשה. כוסף החיים שבנו, שהוא למעלה מההגיון, אומר: ... הכל אפשר, כוסף החיים שבנו לוחש לנו תקוה: מושבי פועלים, מושבי פועלים.²⁰

ולא עוד, אלא הוא - ברנר - חוזר ואומר: 'מושבי פועלים - זוהי הרבולוציה שלנו'.²¹

הערה זו מעוררתני לכך כי הגענו למאמרו של ברנר 'מן המשעול', שנדפס ארבע שנים קודם והוא מוקדש, כאמור, לברל כצנלסון. והנה לנו בראשו הערת־צדדין שהיא קודמת להערת־הצדדין הקודמת, לאמור:

16. ראה: ר' בנימין, 'ברל כצנלסון: שרטוטים והרהורים' (תש"ד); 'שיחה עמו' (תש"ה), כנסת חכמים, ירושלים תשכ"א, עמ' 333-339; ש"י עגנון, 'על ברל כצנלסון' (תש"ד), מעצמי אל עצמי, ירושלים ותל־אביב תשל"ו, עמ' 142-149.
17. מילה לא ברורה. קשה לדעת לאיזה מאמר הכוונה. אולי הכוונה ל'מעולם ספרותנו' (תרס"ה. בתוך: י"ח ברנר, כתבים, ג, עמ' 237-259), שבמרכזו הערכה נלהבת לשירת ביאליק בתורת מוקד עמוק של התודעה הלאומית.
18. י"ח ברנר, 'הערכת עצמנו בשלושת הכרכים', רכיבים, ה (תרע"ד). כונס בתוך: י"ח ברנר, כתבים, ד, עמ' 1223-1296.
19. שם, עמ' 1296.
20. שם, שם.
21. שם, שם.

ביאת עד משבר בארץ־ישראל – במובן התקוות הפוליטיות המופרזות או גם הישוביות הרחבות; כי בנוגע לאידיאל הארצי־ישראלי האמיתי, כלומר, האידיאל של עבודת יהודים בארץ־ישראל, למרות כל המרחק הגורא עדיין שבינינו ובין השגתו, הרי אנו עכשיו דווקא כבר אחרי המשבר ומעבר למשבר, בדעתנו כבר את מסילתנו – מסילתנו הצרה, אבל הבטוחה. עתידו של אידיאלנו זה יכול להיות יותר מוצלח או פחות מוצלח, בדרכנו יכולות להיות עליות וירידות, אבל אין מקום למשבר. אין משבר בשביל אלה שחרתו על דגלם: יהיה מה שיהיה – ואנחנו פה אנו עומדים ועוברים, פה אנו חיים ומתים. ואולם השקפה זו כדאי לברר ביתר פרטיות בפעם אחרת.²²

אבל בשובנו לאותה שיחה הרשומה ב'מן המשעול' אנו שבים בעצם לעולמה של הספרות העברית החיה והחיונית, ועיקרה של אותה ספרות שירתנו הצעירה. ברנר הוא כמוסיף על השמות במסתו הנודעת של ביאליק, 'שירתנו הצעירה',²³ הכוללת בעיקר שלושה משוררים חדשים וצעירים: זלמן שניאור, יעקב כהן, יעקב שטיינברג. הוא מוסיף עוד שלושה שמות צעירים וחדשים: יצחק קצנלסון, דוד שמעונוביץ, יעקב פיכמן. ומוסיף כדרך הדגשה חוזרת לאמור: 'שני האנשים, אשר נתנו לנו שירים, הראויים לשם זה בכל המובנים, אשר נתנו לנו ולספרותנו דברים הקובעים ברכה לעצמם ודפים אשר לא יימחו כל זמן שלא תישכח שפתנו לגמרי, הם, הם, כמובן מאליו: חיים־נחמן ביאליק ושאל טשרניחובסקי'.²⁴ והוא, ברנר, רואה גם להקדיש דברים לבלותו של ברדיצ'בסקי ולביטולו של אחד העם, ואפילו חוזר לתוכחת יהודה לייב גורדון, ולאחריו הוא חוזר ומשיב אותנו לביאליק, שכוחו מגיע באמתו ובעמקותו עד הנקודה שאין למעלה הימנה, כשם שהוא משיבנו אל טשרניחובסקי, שכוחו מגיע לבטחון חיים וביטחון באדם ואפילו לאיוו עמידה על הקרקע, ועוד סוגי יצירה אחרים גם של ביאליק, גם של טשרניחובסקי [שהזכיר] באחרונה, כלומר באותו הזמן הרחוק, הם לא כבטלים ומבוטלים. וסברתו זאת וכזאת טוענת כשם שכבר טענה ערעור וביקורת. ולא אפליג עתה לכך, אך אעיר ברשותכם על קושיה שעלתה בימים אלה, גם אם אפשר לטעון לפלפולה, אלא שסמכתיה על מה ששמעתי ראשונה מפי ברל קצנלסון, כי בהגיעו לארצנו התלבט בשאלה שנראתה לו חמורה, האם ילך ראשונה למושבת פתח־תקווה להיות בפועליה או ילך בראשונה לשיבה של

22. 'מן המשעול' (לעיל הערה 15), עמ' 431.

23. הי"ב ביאליק, 'שירתנו הצעירה' (תרט"ז), בתוך: כל כתבי ח. נ. ביאליק, תל־אביב תשכ"ח, עמ' רלו-רמא.

24. 'מן המשעול' (לעיל הערה 15), עמ' 432.

[הרידב"ז]²⁵ בצפת להיות בין תלמידיה. אכן סיפור זה כתמוה היה לי, ואך לימים שלא רבו שמעתי שיחתו של ברל כצנלסון בביתו, וסיפר לי על אביו שכינה אותו בבריתו לא ברל, כשם שכינו אותו בכלל ובפרט, אלא בארי, כשם אביו של הנביא הושע בן בארי, שלא שרד לו שם בישראל ותיקונו מצווה וחובה. ועוד זאת, כי האידאל שניטע בו עצמו בידי אביו ניטע, והוא שניים מיני שליחות או שתיים מיני כהונה שיזכה להיות עורך ומו"ל לעם העברים.

אותה שעה אף הרהרתי ומצאתי צד שווה המפריד והמבליט את שנעדר אף מחיי ברל כצנלסון. ותוכנית הליכתו, ההליכה לישיבה בצפת, היתה כניסוי לתקן את היעדר הזה. דרך אגב אעיר, כי אם אומנם היה זה היעדר יסוד וולונ'ין בחיי ביאליק, ניתן להגדילו על דרך האינפורמציה הנחוצה מבחינת הביוגרפיה של ברל כצנלסון, כי גם חינוך החדר כמסורתו נעדר בעצם מחייו, וכבר התעוררתי על כך כי הוא, ברל כצנלסון, נלהב במיוחד לחדר שנתחדש ונקרא הדר מתוקן. ואפילו התעוררתי או עוררתי לכתוב על סופרים שהתפעלו במיוחד לחדר הישן, טיבו וערכו, כגון רבי יהודה ליב לנדא,²⁶ שהרבה לתאר שבחו של החדר ההוא, אך הוא עצמו לא למד בו, שכן אביו המשכיל נמנע להוליכו גם להלכה וגם למעשה. והוא הדין באחד המחנכים הנחשבים שלנו וגדולי הסופרים שלנו, די אם אגיד שחידש ראשונה את ביאליק כעניין של מחקר מדעי. חקר ביאליק בעצם מתחיל בו.²⁷ כוונתי היא לאליעזר מאיר ליפשיץ, שכתב את המונוגרפיה המצוינה ביותר על החדר וכתה לשבחו המובלט

25. השלמת השם לפי מאמרו של סדן 'לדיוקנו [של ברל כצנלסון]' (תשכ"ב), אלופי ומידועי, עמ' 115. הרידב"ז ר' יעקב דוד ב"ר זאב וילובסקי, 1845-1913), שנודע בחיבוריו בהלכה, יסד בצפת ב'1905 את ישיבת 'תורת ארץ-ישראל' שכונתה 'ישיבת הרידב"ז'. לדעתה של אניטה שפירא, טענתו המאוחרת של ברל כצנלסון כאילו התלבט בראשית דרכו בארץ אם להיות לפועל במושבות או ללכת לישיבה בצפת היתה 'הצטעצעות מאוחרת, אופיינית לברל, שאהב להציג עצמו כנבון-תמיד. בשעת-מעשה היתה דרכו ברורה לפניו', אניטה שפירא, ברל: ביוגרפיה, א, תל-אביב תש"ם, עמ' 50.

26. יהודה ליב לנדא (1866-1942), סופר ובעיקר מחזאי (בכינויו: היל"ל בן שכ"ר), יליד גליציה ופעיל בתנועה הציונית בה, ולימים רב ראשי ביהנסבורג. ראה עליו: ד' סדן, 'ציונים במבואי האסופה', בתוך: 'פרידלנדר ור' וייזר (עורכים), רב, משורר ומחזאי, יהודה ליב לנדא, ירושלים תש"ן, עמ' 11-19.

27. ראה: אי"מ ליפשיץ, 'סגנונו של חיים נחמן ביאליק', בשעה זו, ב (סיוון תרע"ז); הנ"ל, 'ביאליק והתקופה', ספר השנה של ארץ ישראל לשנת תרצ"ד, עמ' 268-272; הנ"ל, 'המשקל הנעלם בשירת ביאליק', כנסת, ב (תרצ"ז), עמ' 105-112. המאמרים כונסו בתוך: א"מ ליפשיץ, כתבים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' קסט-רד, תחת הכותרת 'על ה. נ. ביאליק'.

של ברדיצ'בסקי,²⁸ אך הוא, ליפשיץ עצמו, נעדר ממנו מן החדר גם מחמת מומו גם מחמת [התנגדותו] של אביו שהיה דווקא מראשי הציונים החרדים וחלוציהם. ולעניין ההליכה, או תוכנית ההליכה, או חפץ ההליכה לישיבה בצפת, הרי לימים כאילו התלוצצתי באוזני כצנלסון לאמור: חבל, חבל שלא קיימת את חפצך והיה מתמש כוח גדול וצורך מכריע, שהיית קברניטם של הפועלים חפצי אמונה ודרכם ודרכיהם. אבל דברי אלה רחקו והם קרובים יותר לימים שבהם ברל כצנלסון פרסם את מאמרי באסופתו המאוחרת הקרויה בפור,²⁹ שאפשר שעוד זכור למישהו, ועל כל פנים כללתיו בספרי אלכה ואשובה: דברים בענייני אמונה ודעות (1971). והוא מכיל את דברי בתחום זה שהעליתי מתרצ"ט עד תשכ"ד, ואין בידי ובכוחי [לשוב] עתה לכך.

לסיום הדברים שנגעתי בהם אומר, שלפי חיפושי עד עתה אני רחוק עתה מההנחה כאילו בעיירת גידול בטאבריה, שבדרומה של רוסיה,³⁰ ובעיירת גידול בכיילורוסיה, בצפונה, יש פה כדי שיגוי יסוד לפי דרכי החינוך השונים, באופן שעניין חסרונו המדומה של המשורר וחסרונו המדומה של הקברניט כהיינו הך, ובשיעורי הרביתי להביט על כך.

וברשותכם, אניח את ההרהור במאמרו של ברנר לכבודו או לפחות לפי מענו של ברל כצנלסון, וכתוב שם בפירוש בכבוד, בעוד הנמען נלבט עם עצמו, מהיותו שונה ואחר בדרכו בגושי הציבור ואישיו, והוא נלבט בכל מיני השקפה ובכל מיני אוריינטציה, והם היו מנוגדים ויריבים עוד בטרם היותו או בטרם היעשותו מה שנעשה; אומנם נעשה עד מהרה, אולם ברוב עמל השיבה, וכמעט שמותר לי לומר שלא ראיתי, לא מצאתי, בכל העולים האלה וראשיהם שהם נעשו ראשי קיומו של העם המשוער ומראשי המדינה, לא מצאתי עומק חשיבה כזה.

28. ראה: א"מ ליפשיץ, 'החדר - תכונתו ושיטתו', התקופה, ז (ניסן-סיוון תר"ף), עמ' 294-352. כונס בתוך: א"מ ליפשיץ, כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' שה-שס, בשם 'החדר'. רשימת הביקורת המשבחת של מ"י ברדיצ'בסקי הוקדשה לא לחיבור זה אלא לספרו של ליפשיץ, רבי שלמה יצחקי, וארשה תרע"ב. ראה: 'ספר על אודות רש"י', התקופה, ב (תשרי-כסלו תר"ף), עמ' 478-485. כונס בתוך: כל מאמרי מיכה יוסף בן-גוריון, תל-אביב תשי"ב, עמ' רנב-רנג.
29. ד' סדן, 'על הבאר הסתומה: ארבע דרשות בימים נוראים', בפור: מאסף בן-זמנו, תל-אביב תש"א, עמ' 87-101. כונס בספרו: אלכה ואשובה, תל-אביב 1971, עמ' 7-27.
30. היא סביבת מוצאו של שאול טשרניחובסקי.

ד. תפקיד שלא נתקיים

ואני מרחיק לימים שהוא כשרוי במזל - לא מזל של המריבה שבין שתי מפלגות הפועלים הגדולות, שאני עוד ראיתיה בעיני ואף חשתיה בעליל, ומלחמתם היתה קשה וגם מכוערה, וחשבתי עליה לאור ההנחה של ימי נעורי והשערתם על מי שהיה [עשוי] להיות בן תחרות גדול לברל כצנלסון ואף בן תחרות מכריע אילו עלייתו היתה עלייה בשעתה, הלוא הוא מרטין, או כפי שרשם אחר-כך מרדכי בובר, שלא שיערנו לנו לפי מעמדו ולפי תפקידו ביום שנקרא Jugend Tag, כלומר יום הנוער בווינה 1918, שהוא לא יהיה קברניטה של עלייתנו, והוא שהכזיבנו כדרך שהכזיבנו. וברשותכם אזכיר בטהתנו ואכזבתנו כיצד. הלוא דרכו של האיש הזה, שהיה לא בלבד בראשיתו בין מתנגדי הרצל, אלא במתנגדי האידאל שעשוי היה לצמוח מציונותו ומהציוני שבו. והוא בא אלינו ולא אלי, אני רחקתי, הייתי בשלטונו של הצאר), אבל אל חברי הוא בא ביום הנוער, במאי 1918, בהרצאתו הנודעת 'Zion und die Jugend', כלומר ציון והנוער,³¹ והגדיר את הנוער כשְׁנֵסֶת האושר, ואולי נוח לנסח סיכוי המזל של האנושות, שכן מדי פעם בפעם עולה ומתגלה דור של בני עשרים מתוך להט הכיסוף למוחלט, מתוך מסירות ללא מעצור לאידאל, מהיותו מוכן להבקיע את שערי גן עדן החסומים והנעולים; כשבין דרך השנסה הזאת ובין דרך ההגשמה ניצב תמיד המעשה, והוא המעשה [המכוון] כלפי סוג משולש, ועניין השילוש כך הוא: ראשית שהיא דרגה גבוהה למדי, היא הצלת העמיות, שחרור האומה מלחצה של ממשלת זרים המוטלת עליה; שנית, שהיא דרגה גבוהה ממנה, חידוש הבנייה של חברה חלוקה ונפסדת, הגשמת עקרונות צודקים יותר של [הצבת];³² ושלישית, שהיא הדרגה הגבוהה ביותר, היא בשורת אמת, הישועה לאנושיות. קל להבין, גם עתה ממרחק הימים, עד מה השומעים הצעירים נקלעו ונפעלו בשם התעודה המשולשת הנועדת להם, הלוא היא הקריאה לשלוש מצוות ומעשים: הבחינה הלאומית, הבחינה החברתית, הבחינה הדתית, שאפשר להן שהתקשרו ביניהן להודים, אכן הן שהנוער נקרא להן מעומק ה[ענות] והכוח. אכן, בהגיע אלינו פירוט התביעה הזאת ראינו את קיומה ממהר עד מאוד, ולא שיערנוהו בלעדיו, בלעדי בובר, והרי אדרבא ראינו אותו לא בלבד כהולך עמנו אלא כמוליך אותנו. והרי באמת לא [ממהרת] היתה אלא גדלה אט אכזבתנו כדרך שגדלה. אמת, פקפוקימה היה כמכרסם בנו קודם, כגון שחברינו ששמעו את מסרו ההוא הרהיבו להקיפו בשאלה על מה

31. ראה: M. Buber, 'Zion und die Jugend', *Der Jude*, III/3,VI (1918) pp. 99-196. נדפס באותה שנה גם כחוברת נפרדת. כונס ב: M. Buber, *Worte an die Jugend*, Berlin 1938

32. פענוח המילה משוער, אולי הכוונה לאגודת הסתר 'צבת' שעליה מסופר להלן.

ולמה ראה לדבר אליהם בלשון לעז ולא בלשוננו, ותשובתו כי הוא [ממתין] וצופה שלשוננו תפרוץ בקרבו מאליה, והמשיל משל כמעשה שהיה, והוא מעשה ביום מן הימים [כמי] שנמצא על צוק הר גבוה ורגלו היתה קרובה שתדרדר במדרונו, ובפתאום קרא מעומקו בלשון התהילה שהיתה כסויה כלשון תפילה: 'את רגלי מִדְּחִי'.³³ ימים הרבה קשתה עלינו השמועה הזאת, בייחוד משום שהיתה כהכחשה גמורה וכסתירה חלוטה למה שהיינו מוכנים לו ומכינים עצמנו לו, הלוא הוא העיקרון והמעשה של שבירת הרצון. אבל חוד הניכור שבינינו לבינו הבשיל לימים כהבעת האכזבה למי שדרש לעשייה ונשאר רוב ימים [בגולה] כדי לחדש את דבר המקרא בלשון אשכנז.

יכולתי להרחיב ואולי אף להעמיק בזה כאשר ניסיתי דְּכַנְתִּיה [בדומה לזה] ומי שקרא - קרא, ומי שלא קרא - כדאי שישוב ויקרא. על כל פנים, אקווה לשוב ברשות רבים רחבה, בפרסמי את אשר אמרתי בקונגרס האחרון למדעי היהדות לעניין מה שנלמד לנו, ומן החובה שילמד לנו, מה בין מעשה מנדלסון ופועלו ורישומו במקרא ובין ימינו ומעשי בובר ורוזנצווייג ופועליהם בדורנו.³⁴ ולעניין האמונה בתפקיד של בובר, שלא נתקיים ככסתח ימי נעורינו ואכזבתם, תרשוני להזכיר כמין חזרה לאותה [תביעה] שלא קמה, ומעשה שהיה כך היה: הייתי על שום שהייתי מורה ללשון העברית ולימורה בעיתון ובספר במחנה הפועלים במפעל רוטנברג,³⁵ שהיה כידוע כמין שוק פרוטקציוניסטי, והרכיבו כבקשת רוטנברג ובקשת ההסתדרות ברל כצנלסון, והרכבתו היתה כמעשה אמנות מכמה בחינות, ואין שעתנו פנויה לכך. אני כשלעצמי מלאכתי כפולה היתה: רוב היום המשך כתיבתי בעיתון דבר, גם אם שוב לא עבדתי במערכת, ואילו בערב של היום ובלילות הייתי שקוד על ההוראה והלימוד של פועלים, אם יחידים אם חברות. והנה בא יום זכרו וזכרונו של אהרן דוד גורדון, וביקשו חברי קבוצת דגניה הקרובה לכנס את מחנה נהריים כולו, וחברנו [?],³⁶ מראשי הפועל-הצעיר שהיה ממנהלי סולל-בונה והתפטר על שום שהתפטר ונספח [אלינו] כפועל בפועלי המחנה, נטל את המשימה ההיא עליו. הוחלט לזמן את הוגו שמואל ברגמן שיישא את דברו על גורדון, והוא

33. לפי תהלים נו 14 'כִּי הִצַּלְתָּ נַפְשִׁי מִמּוֹת הַלֵּא רִגְלֵי מִדְּחִי'; קסז: 8 'כִּי חִלַּצְתָּ נַפְשִׁי מִמּוֹת אֶת עֵינַי מִן דְּמַעַת אֶת רִגְלֵי מִדְּחִי'.

34. הכוונה להשוואה בין תרגום התורה לגרמנית בידי משה מנדלסון (1783) לבין תרגום התנ"ך לגרמנית בידי מרטין בובר ופרנץ רוזנצווייג (1925). הרצאה זו לא נדפסה.

35. ב-1929 עשה סדן חודשים אחרים כמורה לפועלי מפעל החשמל של רוטנברג בנהריים.

36. השם לא פוענח.

אומנם בא ונשאו ברוב חוכמה ודעת. ובהתבקשי להיות הפותח בענייני על דרך פיתוח הרעיון המשוער, מה היתה עשויה להיות התקמות ציבור הפועלים אילו אהרן דוד גורדון הוקן ובובר הצעיר ממנו מתלכדים בארצנו ועמהם וסביבם אף אנשי השומר-הצעיר ואנשי בלארוזיים ואנשי תכלת-לבן ודומיהם, ואף הקרבים והקרובים לברית-שלום וסביביהם. וניסיתי בבירור השאלה המשוערת אם היה אומנם מתקיים מה שהתקיים וכדרך שהתקיים. וזאת לזכור שהיינו אז רחוקים מכפירה, מה גם גמורה, בהנחה האמורה, האמונה או הסברה כי הנוער הוא שְׁנֵסֶת האושר, או כמו שניסינו לנסח 'סיכוי המזל של האנושות' כרוח הנאום הנזכר בווינה, שהייתה אמונה [התחזקה] כסברה וכאמונה על שום תנועות-הנוער הקיימות ומתפתחות ועל שום אפסות או מיעוט התנועות הפרולטריות ששימשו את היפוכה של אמונה זאת. וממילא ניתן לי באותה פתיחה לייחל למה שהיה [שיימשך]. והנה לא יצאו אולי ירחים מספר, הנחתו את עשייתי בנהריים והעברתי את כהונתי באופן שנחשב לברוך יותר, בקבלי עלי משרת מורה והוראתו בקיבוץ הרוסי-בלטי של השומר-הצעיר שישבתו היתה תחילה בפרבריה של טבריה, לימים בחצר קבוצת כינרת הישנה ולבסוף בגליל העליון, בו עוד זקניו עד עצם היום הזה. ואודה כי עד עתה לא ידעתי הרבה ימים טובים מאלה. סוג האדם ואופיו באותו קיבוץ, שהיה תחילה משויך לשאר קיבוצי השומר-הצעיר ובסופו פרש כדרך שפרש ממנו, היה חביב על כל יודעיו ונתחבב כמוכן על ברל כצנלסון, שהיה שמח במיוחד להיות בקרבם. הגה בא לבקדם ונפתח שיה וויכות בינינו, ותוך דבריו הבנתי כי היה קודם בנהריים או בכינרת הסמוכה ונודעה לו פתיחת דברי באותה אזכרה בנהריים, ואמר כי לא נפתע לשומעה, שהרי כבר הגדתי לו כאותם הדברים בהיות בובר ראשונה בארצנו וראו חבריו [להפגישו] עם קצת אנשים, ואף אני הייתי בכללם, שהתכנסנו בצריף הסמוך לקואופרטיב הדפוס של הפועל-הצעיר, שבו נדפס כנודע עיתון דבר לפני היות לו דפוס משלו עצמו, אך לא נקראו, כרוח הימים ההם, לאותה מסיבה הצר שכנגד. סיפרתי לברל כצנלסון (גם הוא לא היה בנקראים) את ה[?] על בובר, ונראה שמתוך פרטי פתיחתי, כפי ששמעה, למד כי אני מתמיד להגות בכך, כאשר הגיתי לאחר אותה פגישה ראשונה רחוקה, ואכן לא היתה טעות בזכרונו שמעטים עשויים היו להתברך בכמותו.

מה היה מעמד העניינים ממש? אפשר שכדאי להזכיר מעשה אחר שהיה כפי שהיה.

דבר [בא] לשנים לחוג את חג החמישים של בובר, ונפלה החלטה שיפרסם גיליון מיוחד של מוספו, שהוא, ברל כצנלסון, לא נטה להיות בין משתתפיו,

מהיותו, כדבריו, רחוק מידיעת יסוד בכתביו ובעולמו.³⁷ ונתבקשו אחרים לכך, וראש להם, זולת ש"י עגנון, אף שני סופרים מבית רובשוב ובילינסון. והנה ש"י עגנון כתב בעצם בשבחו של בובר, ודבריו חזרו ונתפרסמו בספרו ספר האישים,³⁸ ועל שורשם של דבריו למדתי בייחוד בימים רחוקים, בהיותי מזכיר של המספר הנעלה ובעוזרי לו בסידור ספרם שלו ושל בובר שנועד להידפס בכמה כרכים,³⁹ הוא ספר האגדה של החסידות שחומרו הוכן בכתב ידו של בובר לפי המקורות ובתוכם וגמר סידורו הוצרך להיעשות בידי עגנון, ולבסוף התפרדה החבילה שביניהם ובובר נטל את תומרו שלו וסופו הכין, כנודע, את ספרו בן הכרכיים אור הגנוז: סיפורי חסידים, ואילו מה ששרד בידי עגנון שימשו כמצע סיפוריו שלו עצמו, עוד צפוי לפרסום מיוחד שהוא כנראה, כאשר הודיעה לי בתו שתחיה, קרוב ביותר.⁴⁰

וכעניין עגנון היה עניין רובשוב שכתב מה שכתב בלשון נלהבה ומלהיבה ובריר מה היה בובר לדור, לדור שב, ואף רובשוב גילה לי לאחר שנים הרבה מה היה סוד גישתו, שכן מלבד שהיה מראשי שותפיו הקרובים ביותר של בובר על עמודי *Der Jude* היה משויך לאגודת סתר ששמה 'צבת', אלו ראשי התיבות של הכתוב: 'ציון במשפט תפדה', ותכריה - חברי הסתר - נתחייבו לשתי חובות: לעלות לארצנו ולעשות כלשוננו. ואך ביובל השבעים ואילך של בובר הותר גילוי סוג האגודה ושמות חבריה, שקיימו אומנם את השבועה של הברית הכפולה הזאת כתומם. אחרון שהיה ראשון בין משתתפי גליון היובל הנזכר היה משה בילינסון, והוא לא ידע להבחין בו בבובר, פועלו ודרכיו, וידיעתו היתה מבית, בשבתו באיטליה ובטורח לעשות נפשות לציונותה ולציוניה המתנערים והולכים, פרסם גם בתורת מבאר, גם בתורת מתרגם מספרי העיקר והיסוד של בובר. ועתה, בהגיעו לחמישים נטל עליו כחובתו וכראייתו לכתוב ברוב חריפות של ביאור וניתוח את הבנת דרכו של מי שהיה מורו. ואז חילוק הרעה היה מי עזב את מי. על כל פנים, מאמרו החריף כולו ביקורת וכולו התנגדות דרך שנינה ותוכחה.

אבל בהזכירי את משה בילינסון הריני נוגע במי שהיה כבריח התיכון לבית דבר ומרכז פועלו, ואילולא גודל מסירותו המפתיעה בעיצומה לא היה המפעל הזה זוכה

37. הגיליון המיוחד של דבר (מוסף לשבתות ולמועדים), שהוקדש ליובלו של בובר, הופיע ב"ס בשבט תרפ"ח (10 בפברואר 1928). בראשו הובאו קטעים ממסותיו של בובר 'כיבוש ארץ-ישראל', 'עבודת התרבות', 'על רוח היהדות', 'ציון והנוער'. נכללו בו מסותיהם של ז' רובשוב (רבו של דור שב), ש"י עגנון ('על בובר'), מ' בילינסון ('Der Jude'), ש"ה ברגמן ('שפינוזה, שבתי צבי והחסידות' - לספרו האחרון של מרטין בובר).

38. ש"י עגנון, 'על בובר', מעצמי אל עצמי, עמ' 257.

39. על פרשה זו ראה בפירוט: ד' לאור, 'עגנון - בובר: אנטומיה של יחסים. או: עלייתו ונפילתו של ה'קורפוס חסידיקים'', בתוך: אמונה ירון ואחרים (עורכים), קובץ עגנון, ירושלים תשנ"ד, עמ' 100-131; וכן בספרו: ש"י עגנון: היבטים חדשים, תל-אביב תשנ"ה, עמ' 127-153.

40. הספר אכן הופיע זמן קצר אחרי הרצאתו של סדן: ש"י עגנון, סיפורי הבעש"ט, ירושלים תשמ"ו. לפי הערת המהדירים אמונה וחיים ירון רוב הסיפורים שנכללו בקובץ זה מבוססים על החומר שעגנון הכינו בשנות העשרים במסגרת המפעל המשותף עם בובר.

להיות מה שהיה.⁴¹ ומה שאמר ברל כצלנסון במונוגרפיה עליו, שחיבר והוציא אחרי מיתתו החטופה והגמרת, אין בו קורט של הפרזה כלשהי.⁴² ומה שאמר והעריך, כדין אמר. ודומה, סימן נאה הוא לנו שאנו חוזרים ומחזירים על דמותו של בילינסון להבנת הרבים, כדרך שפתחה זה מקרוב אניטה שפירא הגודעת בספרה בן הכרעים ונוספותיו, שביקורתי עליו עדיין לא נשמעה כולה.⁴³ ואנו מאחלים לה ולמי שיימשך לה השלם פורה ומוצלח.

ואם לא אתעכב עתה בזה, הרי זה כדי שלא לגרוד את עצמי לדברים יהידים על עצמי שוודאי כבר הפרזתי עליהם, שכן עמידתו של בילינסון כלפי צמדה לי שהארכתי שבת במערכת דבר, מתוך [היה מקיים] תחום לעצמו לשקידה מסורה ומתמדת, ובראייה והערכה של תפקידו של סופר שתביעתו היחידה היא בחינת מינימום שהוא מקסימום, אם לדבר בלשונו של [מקס שטימר?] הכוונה לתביעת היחיד זה קניינו, ואם לדבר בלשון משה אהרן ויזן⁴⁴ הכוונה היא לתביעת היחיד הוא מצפוני.

ה. שליחותו של דבר

אבל בשוכנו לאחרונה לדבר, שהרבה מכוחי שיקעתי בו, הרי בהוסיפנו לדבר על הקואליציה המופלאה של ברל כצלנסון ומשה בילינסון, אל נשכה עד מה חידתה לא היתה נפתרת כדרך שנפתרה בכוחו ומכוחו של הזיווג הזה, שמיתת הצעיר משניהם הקדימה להפסיקה; אבל אותה מיתה, מיתת פתאום, היתה כאורבת יום-יום לזקן ממנו, והיא ארבה ואף יכלה לו מאז נפגע חוט שדרתו באופן ש[נפגע], כשהוליתו שגשברה משכה אחריה שאר החוליות ונתקיימה השערת רופאו נאמנו שהנה תבוא שעה מהשעות, וכמותה כרגע דממה, שבו אחרית שכלו האדיר ואחרית נשימתו נפגשו.

41. וראה בהרחבה במאמריו של סדן על בילינסון: 'פירוורי שיחות' (תרצ"ז), 'קיסמים' (תש"ב), 'בינה במעגלו' (תש"ז), 'לזכר חסרוננו' (תשכ"ב), אלופי ומיודעי, עמ' 129-160, תחת הכותרת 'הקצין האפור'; 'נדבכים ממללים - על משה בילינסון', ד' סדן, חדשים גם ישנים, ג', תוכס וברס, תל-אביב תשמ"ז, עמ' 53-94.
42. ראה: ב' כצלנסון, 'עם הכרך הראשון (מבוא לכתבי משה בילינסון)', בתוך: ב' כצלנסון (עורך), כתבי משה בילינסון, א, במשבר העולם, תל-אביב ת"ש, עמ' ז-עב. כונס בתוך: כתבי ב. כצלנסון, י, תל-אביב תש"י, עמ' 143-208.
43. אניטה שפירא, ברל, א-ב. סדן העיר הערות אחרות על ספר זה במאמרו 'עם חליפת מכתבים אחת ומוקדה - ב. כצלנסון, ד' סדן, חדשים גם ישנים, עמ' 35-52. התקווה שהביע להרחיב דברים על הספר על יסוד היכרותו ומגעיו עם ברל (שם, עמ' 37) לא נתגשמה.
44. משה אהרן ויזן (1878-1953), סופר יליד גליציה, מ-1938 בארץ, עסק בעיקר בחקר הלשון. ראה מאמרו של סדן עליו: 'אחרון - על משה אהרן ויזן', ארזות ושכילים: כך האישים, עמ' 265-268.

ואולי מותר תמונה אחת קטנה לשלוף מזכרונותי.⁴⁵ המצב בדבר הגיע לידי כך שהרבה סופרים נמנעו להיות במשתתפיו. פעמים שהיו קשים במיוחד ליישוב כולו. ואמרתי לו: אינני יודע איך נעשה עיתון ללא סופרים ובלא סופרים הראויים לכך. שאל אותי: את מי היית מצייע שנשוב ונקרא להם ונבקש מהם? היתה רשימה של שלושים וחמישה סופרים, ואמר: ניעזר בהיעדרו של ברל כצנלסון, שהוא מחוץ לארצנו, ואני מתיר לך כעורכו של העיתון לקרוא את מי שתציע לקרוא. הרשימה הוּאת נתקיימה, ואני פניתי בשם המערכת לשלושים וחמישה אנשים אלה, וקל מאוד עליידי היעדרם ושובם להחליט מי הם היו, מהם שהיו פאר ומי [?] הגדולה של העת. אמת, אחד או שניים הוא עמד על כך שלא אעשה את זאת. הוא אמר: די במה שהוא יהרגני על אלה שאנו קראנו, אל תוסיף את שניים אלה. אולי אני אף אדבר עליהם. זה ביקשתי [כלומר] כדי להדגיש עד מה האידנטיות שבינו ובין דבר [?] מוצדקים וצדקים.

מן הדין היה שאומר, כי בעצם מי שמתבונן בתולדות העיתון ימצא שהוא בעצם בנה את כל שאר העיתונות. אינני מדבר על ימינו, ימי מבוכה, ואין איש יודע אם זה משבר של גידול או משבר שסופו התמוטטות, אין אני עוסק [בזה]. אבל בימים ההם העיתון בעצם קבע מה תהיה העיתונות שלנו. ואני אספר מעשה מועט. ברל כצנלסון כתב מאמרים חריפים ומחוכמים מאוד. בין המחוכמים ביותר היו אלה נגד עורכו של הארץ. עורכו של הארץ, ד"ר גליקסון, כידוע לכם מת גם הוא בתאונה. והנה, באבל השלושים בא ברל כצנלסון ודיבר את הדברים המפליאים ביותר שאמר על איש.⁴⁶ כשחזרתי אתו אמרתי: אני זוכר שירדת לחייו, ומהי סוף־סוף דעתך על גליקסון? הוא אמר: העניין הזה הוא שדבר רצה להכריח את העיתונות שלנו להיות אחרת מכפי שהיא היתה, והוא היה בעצם בעוזרנו. שזאת היתה ... זה היה מבצר שבינינו ובין אויבינו, שאם לא אנתנו צריכים לדבר כחפץ העיתונות היריבה והשונאת. הלך משהו שהיה כמבצר בינינו, המבצר הזה אין מסוגלים לעשות אותו אנשי העיתונות הימנית האויבת של בני בנימיין, של האיכרים. אבל הוא שהיה כמין חומת הביניים שבינינו. ואין שום ספק שכוחו של דבר היה במה שהוא עזר לפתח את העיתונות האחרת, עד שהיא נעשתה כפי שנעשתה, כפי שהיא נעשית היום.⁴⁷ ועל כן אני אומלל ואני

45. נראה שמכאן ואילך עבר סדן להרצאת־דברים חופשית שלא עליפי הנוסח הכתוב, וזו הסיבה לנוסח הדיבורי הספונטני והבלתי־מהוקצע.

46. הדברים לא נדפסו כנראה ומכל מקום לא נכללו בכתביו של ב' כצנלסון.

47. השווה לדבריו של ח"ב ביאליק על משה גליקסון, הארץ ודבר: 'גליקסון יצר את "הארץ" שיש בו מעלות, המצויות רק בעתונים החשובים שבעולם. אחת מהן היא אי־רדיפה אחרי סנסציה ... העתון "הארץ" ואחריו גם עתון הפועלים "דבר" - שני העתונים האלו, המשמשים כלי מבטא לרוב המכריע של הישוב, יודעים כיצד לחנך את הקהל ואיך להביע את האוריינטציה הנכונה, הבלתי מזוייפת והמחוסרת הגזמה מויקה', מצוטט מתוך: ג' קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ד, עמ' 150-151.

כעסתי מאוד על אוסישקין למה הוא סחב אותו למצודות שלו, לעשות הגיגה למצודות שממילא לא נתקיימו שמותיהן. זה גרם לאסונו שהוא מת ואיננו.⁴⁸

זהו אחד הדברים שאני הייתי אומר גם על הוצאת הספרים. שני אידאלים שקבע בו אביו והוא קיימם עד תומו. אינני מדבר עליו עצמו, כי עד עתה לא ראיתי דבר של ממש שנכתב על ברל כצלנסון, שבעיקרו היה עסקן והיה כדרך שהיה. בעיקרו היה סופר, אחד מסופרינו הגדולים ביותר בדורות האחרונים. אומנם הוא לא כתב שירים, גם בנעוריו לא כתב שירים, לא כתב סיפורים, לא עסק בפובליציסטיקה, בתיווין, אבל עסק במה שעסק פובליציסטן והוא מבקר.

אני הייתי מייצץ להוקרים, ובעיקר לצעירי חוקרים, שיעסקו בו כסופר בעיקר.⁴⁹ אינני אומר את זה בשלמות על המפעל השני שעשה, אולי משום שאיחר הרבה וקדמו לו אחרים, אבל אין שום ספק, שכשם שאפשר לומר על דבר שהוא היה כמדריך את העיתונות היריבה, אפשר לומר שהיה כמדריך את המו"לות היריבה, אם כי המו"לות הזאת קדמה. ואף בעניין הזה אני יכול [להרחיב]. אני לא הייתי מעולם בהנהגה של 'עם עובד'. רצו אומנם לעשות אותי ראש להם, ואפילו שלושה אנשים שברל הניח בידם את ההוצאה השביעו אותי שאסכים ואחרי רוב הרהור הסכמתי, אבל בלכתי בדרך אל הישיבה המכרעת הם שכחו את כל העניין. אני סילקתי את ידי מתוך שבחירתם היתה אחרת,⁵⁰ אבל קיימתי מה שאני הבטחתי לברל כצלנסון. אמרתי: אני בהנהגה זו לא אשב, כי אתה בעצם מבטל את כולם. אני החלטתי, זה לא בשבילי, אבל נדברנו שנוציא ארבעה סופרים. ואם אני המשכתי - המשכתי בשל הבטחתי זו עד שנתקיימה כולה. הרי הכל יודעים שאני מפרסם את דברי כמעט בכל הוצאות הספרים של הפועלים.

עכשיו אני מציע את מה שחייבים היינו מזמן לעשות על האיש ועל פועלו הכפול.

48. משה גליקסון נפטר ב־23 במאי 1939 מפצע שפצעו שבועיים קודם־לכן בתאונת דרכים ליד חדרה, בדרכו חזרה מסיוור של אישי־ציבור ועיתונאים ביישובים חדשים בגליל העליון, שהוקמו ביוזמתו של מנחם אוסישקין ונודעו בכינוי 'מצודות אוסישקין'.
49. דברים דומים אמר סדן במאמרו שנוכר בהערה 43: 'ובהגיע תור כתיבה עליו, שמרכזה יהיה הוא ולא כאיש ציבור, הנראה ברגיל כינורו־ראש, אלא כאיש־ספרות, הנראה ברגיל ככינורו־משנה, ויאמרו דברים שלא נאמרו עד עתה או, למצער, לא נאמרו אלא במקוטע, נימא ביה מילתא' (ד' סדן, חדשים גם ישנים, עמ' 48).
50. אחרי מותו של ברל כצלנסון ב־1944 ירש אותו ולמן שור בראש הוצאת עם עובד (וכן בעריכת דבר), ושימש בתפקיד זה עד 1949.